

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

РУДНІВ Михайло Альбертович

ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ
М.Я.ДАНИЛЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ

07.00.09 - Історіографія, джерелознавство та
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1994

00756309 (U)

АВ 31. 624

Робота виконана за завданням кафедри історичної філії та джерелознавства
Дніпропетровського державного університету.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК - доктор історичних наук, професор
БОЛЕБРУХ Анастолій Григорович

ОФІЦІЙНІ СПОНСЕРИ:

1. Доктор історичних наук, професор ЯРОВИЙ Валерій Іванович
2. Доктор філософських наук, професор ГНАТЕНКО Петро Іванович.

Провідна організація - Одеський державний університет
ім. І.І.Мечнікова.

Захист відбудеться " 8 " ЛЮТОГО 1995 р.

о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 053.24.08 при Дніпропетровському державному університеті
/320625, м.Дніпропетровськ, пр.Гагаріна, 72, ауд.307/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровсько-
го державного університету.

Автореферат розісланий " 27 " грудня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради, доцент

ТУТІК Л.С.

ДЗ - 31.624 I

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і наукова новизна дослідження. Тематика цього дисертаційного дослідження сформувався в конкретній ідеологічній і науковій ситуації, коли сучасний читач отримав порівняно широкі можливості прилучення до вітчизняної філософсько-історичної традиції. В черговий раз в нашій історії актуалізувалося, набувши гостро полемічного характеру, коло питань, які торкаються цивілізаційної ідентичності слов'янських народів в системі "Ми і Європа" /"Ми і Захід"/. Водночас виявилася проблема теоретико-методологічної кризи суспільних наук, що обумовило підвищений інтерес до неформальних підходів до опису історичного процесу /перш за все-теорій локальних цивілізацій/ на противагу її лінійно-прогресивному трактуванню. Актуалізація названого кола питань часто знаходить своє відбиття то в доморослому відтворенні ідеологем, які були сформульовані ще в минулому столітті, то в намаганні опонентів "побивати" один одного традицією, або ж, навпаки, в осягненні її генетичних коренів, відновленні її "тексту" та образу в свідомості сучасників.

Серед "зав'язаних" на філософсько-історичній проблематиці феноменів вітчизняної думки, які повернулися до ідейного та наукового ужитку, особливе місце займає робота М.Я.Данилевського /1822-1885/ "Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому" /1869/. Її поява викликала широкий суспільний резонанс в інтелектуальному житті Росії, який набрав форми ідейного протистояння між прихильниками і супротивниками історіософської концепції та геополітичних поглядів вченого. Сформульована автором "России и Европы" "природна система" історії виходить із заперечення її "єдиної нитки" при беззастережному визнанні реальності та "вищої межі" людських обов'язків лише за десятьма закинутими самодостатніми цивілізаціями, будучи, таким чином, антитезою відносно попередніх філософсько-історичних теорій, які ґрунтувалися на постулаті про єдність світового історичного процесу. Крім того, в роботі М.Я.Данилевського, яка являє собою певний результат розвитку і, водночас, подолання національно орієнтованої ідейної традиції, сфокусованої на вирішенні проблеми "Росія і Захід" /історична думка ХІІІ ст., історію софії "раннього слов'янофільства"/ обґрунтовується теза про докорінну протилежність цивілізаційних характеристик і національних інтересів західноєвропейських країн, з одного боку, Росії

М.Я. Данилевский. Россия и Европа. М., 1991; Колосов В.В. Ученый. М., 1988.

М.Я. Данилевский. Россия и Европа. М., 1990;

і слов'янства - з іншого, при цьому головним геополітичним завданням останньої проголошується остаточне вирішення "східного питання", а саме, створення Всеслов'янського Союзу під російською гегемонією. Теорія культурно-історичних типів стала безперечною новацією у розвитку вітчизняної та західноєвропейської філософської думки, оскільки її творець одним із перших сформулював ідею дискретності та різноспрямованості історичного процесу і втілював її у всеохоплюючій "природній системі" суспільних наук. Робота М.Я.Данилевського та полемічне поле, яке створилося навколо неї, різко стимулювали науковий та суспільний інтерес до проблем цивілізаційно-культурної історичності як необхідної умови життєдіяльності та самого існування національних спільнот.

Новизна проблематики даної дисертації полягає, перш за все, у відтворенні з максимальною повнотою цілісної картини процесу сприйняття концепції М.Я.Данилевського та її образу в свідомості сучасників. Зазначена проблематика уявляється тим більше актуальною і значущою у науковому відношенні, що окремі її фрагменти активно використовуються в сьогоdnішній ідейній боротьбі /проблеми слов'янської єдності, спільності історичних шляхів Росії і Заходу, співвідношення панславістського та євразійського векторів російської національної ідеї/. Слід відмітити і безперечну теоретико-методологічну важливість дослідження боротьби поглядів в науковій і суспільній думці та полеміки як однієї з її форм.

При висвітленні обраної теми був узагальнений і систематизований значний за обсягом історіографічний матеріал. На основі аналізу раніше невідомого джерела, яке вводиться дисертантом до наукового обігу - рукописних "Тетрадей о славянофильстве" 6.6.Голубинського - вперше розглядаються філософські та суспільно-політичні погляди відомого історика Російської церкви. Дослідження сприйняття концепції М.Я.Данилевського його сучасниками вносить суттєві додаткові риси до характеристики позиції М.П.Драгоманова з національного питання, парадоксальних ідейних метаморфоз В.В.Розанова і т.ін. В дисертаційній роботі набули висвітлення історичні та суспільно-політичні погляди тих критиків "России и Европы", які традиційно залишалися на узбіччі дослідницької уваги: економіста В.П.Везобразова, літературного критика В.В.Чуйка, історика і публіциста П.К.Щебальського. Окрім того, аналіз оцінок теорії локальних цивілізацій і циклічного розвитку історії діями російської історичної науки:

К.М.Бестужевим-Ріміним, М.І.Карєєвим, П.М.Мілюковим - заповнює певну прсталину в дослідженні їх теоретико-методологічних позицій.

Хронологічні рамки дисертації /1869-1896 рр./ обумовлені тематичною і контекстуальною "офоґленістю" цього періоду. Його нижня межа /1869/ відзначена журнальною публікацією "России и Европы", а верхня /1896/ - смерть М.М.Страхова, основного апологета і популяризатора концепції Данилевського, слідом за яком відбулося припинення видань його праці та поступовий вихід його ідей із кола полемічного наукового та публіцистичного обговорення.

Стан наукової розробки проблеми. Огляд відповідної української, російської та зарубіжної літератури дозволив дійти висновку, що процес сприйняття сучасниками філософсько-історичної концепції М.Я.Данилевського знайшов лише фрагментарне відображення. Його окремі персоніологічні сюжети привертати увагу дослідників філософсько-історичної традиції починаючи з 20-х років ХХ ст. /біографічні праці М.О.Бердяєва про К.М.Леонтьєва, С.М.Соловйова про В.С.Соловйова/¹. Надали вітчизняними і зарубіжними /в першу чергу американськими/ вченими був в основних рисах реконструйований хід друкованої полеміки щодо "России и Европы", з різною мірою об'єктивності і повноти охарактеризовані точки зору ряду опонентів та однодумців Данилевського: деяких видатних представників національно орієнтованого напрямку суспільної думки /монографії Е.С.Тадена, Ф.Фаднера, Л.Герштейн, Л.Р.Алдеєвої, М.І.Цимбаєва, І.О.Ісаєва, В.В.Кожінова/², релігійних мислителів-універсалістів В.С.Соловйова /праці О.Ф.Лосєва, Е.С.Тадена/³

¹ Бердяев Н.А. Константин Леонтьев. /Очерк из истории русской религиозной мысли/. Париж, 1926; Соловьев С.М. Жизнь и творческая эволюция Владимира Соловьёва. Брюссель, 1977.

² Thaden E.C. Conservative nationalism in Nineteenth-Century Russia. Seattle, 1964; Fadner F. Seventy years of Pan-slavism in Russia. Karazin to Danilevsky. 1800-1870. Georgetown, 1961; Gerstein L. Nikolai Strakhov. Cambridge (Mass.), 1971;

Алдеева Л.Р. Русские мыслители: Ап.А.Григорьев, Н.Я.Данилевский, Н.Н.Страхов /Философская культурология второй половины XIX в./ М., 1992; Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978; Исаев И.А. Политико-правовая утопия в России. Конец XIX-начало XX вв. М., 1991; Кожин В.В. Титчев. М., 1968.

³ Лосев А.Ф. Владимир Соловьёв и его время. М., 1900;

і М.Ф.Федорова /біографічне дослідження С.Г.Семенової/⁴, а також П.М.Мілокова /узагальнююча робота О.Вусініча/⁵. Вказаним авторам належить ряд цінних фактологічних узагальнень і висновків. Разом з тим, в попередній науковій літературі практично не знайшли висвітлення позиції ідейних супротивників Данилевського, які належали до ліберально-західницького та ліворадикального напрямків, резонанс теорії культурно-історичних типів в українській суспільно-політичній думці. Слід відмітити і яскраво виражену ідейну ангажованість значної частини дослідників /перш за все західних критиків російського "консервативного націоналізму"/, які апріорно знали, хто "правий" і хто "винуватий" в ідейній боротьбі навколо спадщини Данилевського. Бдиною спеціальною працею з обраної проблематики залишається стаття С.І.Бажова⁶, в котрій розглядається ставлення до "России и Европы" лише трьох учасників полеміки: М.М.Страхова, В.С.Соловйова і М.І.К.юсєва. Таким чином, процес сприйняття філософсько-історичної доктрини М.Я.Данилевського сучасним йому "освіченим суспільством" вперше стає предметом комплексного історіографічного вивчення.

Виходячи з вищезазначеного, об'єктом даного дисертаційного дослідження виступає вітчизняна суспільна та історична думка останньої третини XIX ст.

Предметом дослідження є процес сприйняття філософсько-історичної доктрини М.Я.Данилевського представниками різних течій суспільної та історичної думки, формування та зміст її образу в свідомості сучасників.

Мета дисертаційної роботи визначається як історіографічна реконструкція та вивчення процесу сприйняття філософсько-історичної концепції автора "России и Европы" у кінці 1960-х-першій половині 1890-х років представниками різних напрямків суспільної та наукової думки.

Для досягнення цієї мети передбачається використати дослідниць-

⁴Семенова С.Г. Николай Федоров. Творчество жизни. М., 1990.

⁵Vucinich A. Social Thought in Tsarist Russia. The quest for general science of society. 1861-1917. Chicago; London, 1976.

⁶Бажов С.И. Идейная борьба вокруг философско-исторической доктрины Н.Я.Данилевского в России XIX в. // Из истории религиозной философии в России XIX-начала XX вв. М., 1990. С.39-66.

ку схему "послідовники-супротивники теорії" з доданням до неї двох окремих сюжетів, що відбуваються полеміки між В.С.Соловйовим і М.М.Страховим - ключовими фігурами, які вписали головні, найбільш змістовні сторінки в ідейну боротьбу навколо "России и Европы", а також, з огляду на професійні інтереси автора дисертації, позиції вітчизняних істориків.

- Дана схема обумовила постановку наступних дослідницьких завдань:
- формування з максимально можливою повнотою корпусу джерел та його систематизація;
  - реконструкція та порівняльний аналіз всього спектру оцінок концепції М.Я.Данилевського її прихильниками;
  - виявлення мотивів, що обумовили їх позиції;
  - дослідження точок зору супротивників філософсько-історичної концепції автора "России и Европы";
  - визначення ідейно-теоретичних основ позицій опонентів М.Я.Данилевського;
  - дослідження полеміки між В.С.Соловйовим та М.М.Страховим в 1888-1894 рр.;
  - аналіз оцінок теорії культурно-історичних типів діячами російсько-історичної науки кінця XIX-початку XX ст.

Методологічна основа дисертаційної роботи. Окрему галузь методологічного дослідження автора дисертації склали теоретичні проблеми вивчення образу концепції М.Я.Данилевського як наслідку процесу її сприйняття, а також комплекс питань, які пов'язані з визначенням змісту поняття "полеміка" та встановленням його смислового співвідношення з термінами "дискусія" і "спір". Досягнення мети дослідження ґрунтується, перш за все, на інтерпретації відповідних текстів та порівнянні позицій суб'єктів ідейного протистояння. Окрім того, в роботі використовується історико-системний метод, спираючись на який автор може апріорно розглядати обраний предмет дослідження як умовляючу якісну певність /систему/, незважаючи на те, що характер джерельної бази обумовлює актуальне буття даного процесу, як правило, у вигляді розрізнених публікацій "в широких інтервалах часових і просторових границь"⁷. Водночас застосування функціонального

⁷Соколов А.Н. Формы обмена противоположными мнениями: полемика, дискуссия, спор /логико-гносеологический анализ/: Автореф.дис. ... канд. филол. наук. Л.: ЛГУ, 1978. С. II-12.

аналізу забезпечує можливість вивчення взаємовпливу системи, що розглядається /процесу сприйняття концепції М.Я.Данилевського/ з системами більш високого рівня: ідеологічна та історіографічна ситуація в Росії останньої третини ХІХ ст. Нарешті, використання історико-типологічного методу дозволяє здійснити науково обгрунтовану типологізацію в широкому спектрі позицій суб'єктів ідейного протистояння, що може становити основу для типологізації історіографічних та історико-філософських досліджень.

Джерельна база дослідження. Серед джерел, що залучаються для реалізації поставленої мети, головне місце має праця М.Я.Данилевського "Россия и Европа". Всі інші джерела можуть бути розділені на дві групи за своєю функціональною спрямованістю: з одного боку, на матеріали, які безпосередньо відображають оцінки концепції М.Я.Данилевського його сучасниками, з іншого - на ті, що несуть непряму, "контекстуальну" інформацію. В рамках типолого-видової класифікації обидві названі групи представлені нарративними матеріалами, які в своїй більшості опубліковані та введені до наукового обігу і включають наукові, публіцистичні, і мемуарні джерела, та епістолярною спадщиною деяких однодумців і опонентів автора "России и Европы". Джерельна база дисертації охоплює окремі матеріали, які зберігаються в архівах та рукописних відділах найбільших бібліотек Москви і С.-Петербурга. Серед них необхідно окремо виділити рукописне джерело, яке було виявлене в фондах РДІА /м.С.-Петербург/ - "Тетради о славнофильствѣ", що належать перу історика церкви 6.6.Голубинського /фонд № 1628, опис I, справа № 306/. На джерелознавчому етапі роботи над дисертацією було розкрито ім'я рецензента, що стоїть за криптонімом: *В* - В.П.Буреніна.

Основні положення, що виносяться на захист:

- філософсько-історична концепція М.Я.Данилевського, яка була відображена в трактаті "Россия и Европа", викликала широкий суспільний резонанс, котрий проявився переважно у формі відкритої журнальної полеміки;
- в процесі сприйняття концепції М.Я.Данилевського російським "освіченим суспільством" можуть бути виділені два основні періоди: 1869-1888 і 1888-1896 рр., які різняться між собою мірою ідеологічного та наукового значення "России и Европы" в суспільній свідомості, інтенсивності та теоретичної глибини її обговорення;

- представники національно орієнтованого напрямку суспільної думки /"слов'янофільського табору"/ в цілому позитивно сприйняли концепцію М.Я.Данилевського; їх аргументація часто невиважено асоціювалася з офіційною лінією і внаслідок цього не була "затребувана" широкою громадською думкою;
- для близькості опонентів М.Я.Данилевського /лівих радикалів та лібералів-західників/ політико-публіцистичний шар "Росії та Європи", котрий вони заперечували, по суті закрив її філософсько-історичну серцевину, справді кваліфікована оцінка якої передбачала певну хронологічну відстороненість від суспільно-політичних пристрастей пореформеної доби;
- в найбільш концентрованій та загостреній формі позиції і аргументація однодумців та опонентів автора "Росії та Європи" відобразились у полемічних працях М.М.Страхова та В.С.Соловйова;
- при цьому в міру того, як полеміка між ними наростала, аналіз теорії культурно-історичних типів, по суті, поступився місцем створеному опонентами полемічному полю, яке зберігає свою актуальність і понині, але в цілому є неадекватним стосовно справжнього об'єкта даної полеміки;
- актуалізації філософсько-історичних ідей М.Я.Данилевського в значній мірі сприяла історіографічна ситуація, а саме, теоретико-методологічна вичерпаність лінійно-прогресивистського трактування історії та потреба в "разгерметизації" історичної науки, яка знаходила вираження у створенні глобальних історіософських систем;
- теорія культурно-історичних типів не знайшла відображення у спеціальних працях істориків-професіоналів безвідносно до їх позицій щодо концепції Данилевського; конкретно, методологічно обґрунтоване використання даної концепції історичних наук стало результатом актуалізації її основних положень в цивілізаційних конструкціях західноєвропейської та американської філософської думки ХХ ст.

Практичне значення дисертації складається з того, що результати дослідження можуть бути використані при написанні монографічних досліджень ідейної спадщини М.Я.Данилевського, його однодумців і опонентів, узагальнюючих праць з історії історичної науки та суспільної думки, а також при розробці відповідних загальних і спеціальних курсів та проведенні спецсеінарів.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації були апробовані автором на Всеукраїнській науково-практичній конфе-

ренції "Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти" /Дніпропетровськ, 1994/, на регіональній науково-теоретичній конференції "Национальная психология и проблемы ее исследования" /Дніпропетровськ, 1991/, на підсумковій науковій конференції Дніпропетровського держуніверситету /1993р./ За результатами досліджень автором були опубліковані дві статті.

Дисертація обговорена на засіданні кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, приміток, переліку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи - 180 сторінок.

З М І С Т   Р О Б О Т И

У вступі обґрунтовуються актуальність та наукова новизна теми дослідження, характеризується ступінь її зивчення, визначаються об'єкт, предмет, мета, завдання та хронологічні рамки дослідження, окреслена методологічна основа дисертації.

Перший розділ - "Россия и Европа" в оцінках представників "слов'янофільського табору" - присвячений дослідженню реакції представників національно орієнтованого напрямку суспільної думки на філософсько-історичну концепцію та геополітичні ідеї М.Я.Данилевського. Використовуючи узагальнюючий термін "слов'янофільський табір", під яким розуміється певна спільність ідейної орієнтації та співробітництво у відповідних друкованих органах, автор дисертації виходив з його функціональної "випробуваності" - не тільки дослідниками, але й самими учасниками спору навколо "Росии и Европы" - і традиційної широти вживання, яка дозволяє об'єднати в його смислових межах різних мислителів і суспільних діячів, у тому числі тих, які полемізували між собою /як Ф.М.Достоевський і К.М.Леонтьєв/. При цьому, звичайно, враховується певна умовність даного терміна. Результатами дослідження підтверджується попередня ідентифікація прихильників концепції М.Я.Данилевського як представників "слов'янофільського табору". Разом з тим, відмічена внутрішня неоднорідність даного поняття обумовила дуже широкий спектр оцінок, що походили від них - від беззастережної солідарності до жисте часткового прийняття вчення автора "Росии и Европы".

Основним апологетом і популяризатором теорії М.Я.Данилевського, ініціатором трьох посмертних видань його праці був К.М.Страхов. Його позиція в полеміці з П.К.Щебальським в 1869 р. – першому друкованому обговоренні "России и Европы" – полягала, головним чином, в обґрунтуванні оригінальності концепції її автора відносно попередньої слов'янофільської традиції. В інтерпретації Страхова /до речі, найбільш близької до авторського замислу/ вчення М.Я.Данилевського є, насамперед, універсальною природною системою світової історії, одним із окремих випадків якої виступають історичні долі слов'янства та відношення між Росією і Європою⁸.

В період 1869–1888 рр., який був відзначений журнальною публікацією та першим /1871 р./ виданням "России и Европы", оцінки концепції М.Я.Данилевського представниками різних течій національно орієнтованої думки були, здебільшого "розкиданими" в їх листуванні, межуарах, наукових монографіях тощо. До них відносяться сприятливі відгуки Ф.І.Тютчева у листі до В.І.Ламаанського в 1869 р і генерала Р.А.Судєєва в "Мнении о Восточном вопросе" /1870/, декларація І.С.Аксаковим ідейної солідарності з автором "России и Европы" в некролозі "По поводу кончины М.Я.Данилевского" /1885/.

На серйозні розбіжності між теорією культурно-історичних типів і християнської мораллю вперше вказав філолог-славист О.в.Міллер, який беззастережно орієнтувався на теоретичні конструкції "старших слов'янофілів". Високо оцінюючи основні положення концепції Данилевського і вбачаючи в ній закономірний результат розвитку слов'янофільської думки, ві, разом з тим, висловлював категоричну незгоду з тезою про неможливість застосування моральних категорій до відношень між культурно-історичними типами, перш за все між слов'янською та романо-германською цивілізаціями, і характеризував такий "макіавелізм" як "чужеродную прививку в его направлении"⁹.

Позиція Ф.М.Достоевського, яка відбилася в його листуванні, характеризувалася певним розчаруванням в "окончателюм виводе" Данилевського, яке прийшло на зміну початковому ентузіазму стосовно його ідей. Солідаризувачись з тезою про те, що Росія виробить власний, відмінний від романо-германського, тип цивілізації, письменник не міг поступитися своєю вірою у "всесвітню чутливість" російського народу,

⁸Страхов К.М. Критические статьи 1861–1894 гг. Киев, 1902. Т.П. С.163.

⁹Міллер О.Ф. Европа и Россия в восточном вопросе // Древняя и новая Россия. 1877. № 1. С.75.

у вселюдський смисл його "исключительно православной" місії, яка повинна полягати у відкритті світові "русского Христа" та в урятуванні європейського людства від майбутньої соціальної катастрофи, своєю переконаністю в релігійному, а не "племінному" характері протистояння "Заходу" та слов'янського "Сходу". Саме це грандіозне месіанське завдання вимагало, на думку Достоевського, приєднання до Росії Константинополя як центру східного світу, необхідність чого він обстоював в "Дневнике писателя" в 1877 р. в спорі з М.Я.Данилевським, який відводив місту ча Босфорі роль столиці Всеслов'янського Союзу.

Підхід К.М.Леонтьєва, який брав участь у полеміці 1888-1894 рр., до теорії культурно-історичних типів може бути визначений як її ревізія та глибокий всебічний аналіз, здійснені заради подальшого розвитку і уточнення власної історіософської і соціологічної доктрини, остаточно позбутої "доверчивого славянолюбия" та ліберальних ідеїв російської слов'янофільської традиції. Повністю поділяючи ідеї автора "России и Европы" про існування та послідовну зміну на історичній арені самодостатніх цивілізацій, використовувачи розроблений ним науково-теоретичний "апарат", він солідаризувався з позиціями Данилевського у принципових філософсько-історичних питаннях. Проте для мислителя-"візантіста" був неприйнятний "опрометчивий, чисто политический панславизм" останнього, а також його ліберальні ілюзії. Ув тому числі схвалення реформ Олександра II. Водночас Леонтьєв відчував постійно зростаючий песимізм відносно футурологічних надій Данилевського на максимальну повноту цивілізаційного розвитку російсько-слов'янського культурно-історичного типу.

Позиція В.В.Розанова в полеміці навколо "России и Европы" обумовлювалася, насамперед, його естетичними та психологічними нахилами. Будучи в першій половині 1890-х рр. одним з провідних публіцистів національно-консервативного напрямку і "літературним вихованцем" К.М.Страхова, він в ряді газетних статей і заміток дав високу оцінку теорії культурно-історичних типів, захищачи її автора від звинувачень з боку В.С.Соловйова у плагіаті у Г.Рюккерта, однак відмовляв їй при цьому у принциповій оригінальності відносно попередньої сло-

¹⁰ Леонтьев К.Н. Владимир Соловьев против Данилевского // Собр.соч. Т.УП. С.-Петербург, 1913. С.321.

в'янофільської традиції. В дисертації розглядаються парадоксальні ідейні метаморфози В.В.Рознова, пов'язані з його реакцією на революційні події 1905-1907 рр., які відповідним чином позначалися на його ставленні до філософсько-історичної концепції автора "России и Европы" і ретроспективних оцінках полеміки навколо неї.

В I розділі порушується також проблема сприйняття концепції М.Я.Данилевського діячами панславістського та національно-визвольного руху західно- та східнослов'янських народів. Крім того, підкреслюється необґрунтованість висновку М.М.Покровського, який був сприйнятий рядом радянських дослідників, про нібито безпосередній вплив "России и Европы" на зовнішню та внутрішню політику Олександра III, відзначається неоднозначний характер ставлення носіїв державної влади до ідей М.Я.Данилевського і до всього національно орієнтованого напрямку суспільної думки.

В цілому злов'янофільська аргументація апологетів "России и Европы", яка не виправдано пов'язувалась більшістю сучасників з офіційною ідеологією російського самодержавства, справила лише нетривалий і нестійкий вплив на російську наукову громадськість.

У другому розділі - "Критика філософсько-історичних та геополітичних позицій М.Я.Данилевського ідейними супротивниками" - досліджуються точки зору опонентів автора "России и Европы". При цьому необхідно мати на увазі належність опонентів Данилевського до різних, часто антагоністичних напрямків суспільної думки: ліберали-західники, ліві радикали /"революційні демократи"/, а також релігійні мислителі-універсалісти та окремі представники консервативного напрямку, і, відповідно, відмінність причин неприйняття ними концепції автора "России и Европы", мотивів, що спонукали до полеміки з нею.

Перша друкована реакція на публікацію праці М.Я.Данилевського в журналі "Заря" /1859 р./ мала в цілому негативний характер та походила із ліберально-західницького табору. В цьому відношенні є показовими рецензії та огляди в "Санкт-Петербурзьких ведомостях" та в дусоворінському "Новом времени".

Основними критичними мішенями публіцистів ліво-радикального напрямку /рецензії на перше видання "России и Европы" /1871 р./ в журналах "Дело" і "Отечественные записки" / стали панславістська геополі-

II Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. М., 1923. С.248.

тична конструкція Данилевського та заперечення н-ч єдиної загально-людської культури, теорія ж культурно-історичних типів по-глядалася ними як різновид релігійно-провіденціалістської філософії історії.

Найбільш докладним і ґрунтовним поглядом "России и Европы", що походив з табору лівих радикалів, стала стаття М.К. Михайловського в "Отечественних записках". Приймаючи головну філософсько-історичну категорію "России и Европы" - "культурно-історичний тип", ідеолог народництва наділяв її іншим, "формаційним", змістом. Михайловський заперечував "принцип національності", який був покладений в основу вчення Данилевського, і протиставляв йому "группировку исторических явлений" за соціально-економічними ознаками, покладаючи месіанські надії на народ "в тесном /социологическом - М.Р./ смысле слова"¹².

Крім представників ліворадикального напрямку суспільної думки з критиком культурологічних та геополітичних ідей Данилевського виступили "європейсько" орієнтовані вчені і публіцисти - виразники як ліберальних, так і консервативних поглядів, які виважено оцінювали внутрішньоросійські та міжнародні реалії і стверджували ідею спадковості тієї світової культури: рецензія П.К. Щербальського в "Русском вестнике" /1869, № 5/, цикл статей В.П. Безобразова "Воїна и революция. Очерки нашего времени" /публікація в "Русском вестнике" протягом 1871-1873 рр. та окреме видання 1873 р./, В.П. Безобразов брав участь і в друкованій полеміці 1868-1894 рр., виступивши в журналах "Наблюдатель" /1888, № II/ із статтею на підтримку позиції В.С. Соловйова. Жорстка західницька оцінка "России и Европы" міститься також в праці літературного критика В.В. Чуйка "Старое и новое славнофильство" /"Наблюдатель", 1890, № 3/, яка була написана під очевидним ідейним впливом В.С. Соловйова.

Негативне ставлення до теорії культурно-історичних типів і до філософсько-історичної ідеї замкнених цивілізацій в цілому об'єднувало двох видатних релігійних мислителів-універсалістів: М.Ф. Федорова і Л.М. Толстого. Останній не згадував "Россию и Европу" в своїх працях або в листуванні, проте його критична реакція була зафіксована в щоденнику В.Ф. Назурського /записи 1894-1900 рр./¹³.

¹² Михайловский Н.К. Записки профана // Отечественные записки. 1877. № 1. С.147.

¹³ Див.: Литературное наследие. Вып.37-38 /Толстой Л.Г./, М., 1939. № 2. С.458-459.

М.Ф.Федоров заперечував концепцію Данилевського, вбачачи в ній затвердження розбрату між народами, який означав для нього неприємним витрату людських сил, котрі повинні бути спрямовані на досягнення єдиної всесвітньої мети: перемогу над смертю та воскресіння предків. Автор "России и Европы" та його однодумців, разом з прихильниками ліберальної теорії прогресу і дарвіністам., творець "Філософії общего дела" визначав як "зооморфістів", розуміючи під цим прихильність до секулярної філософії історії, яка будується, за його переконанням, на засадах егоїзму.

Філософсько-історична концепція М.Я.Данилевського і аргументація його послідовників та опонентів мали певний резонанс в українській суспільній думці. "Негативна оцінка теорії культурно-історичних типів та слов'янофільської традиції в цілому міститься в праці М.П.Драгоманова "Чудацькі думки про українську національну справу" /1891/. Критика "России и Европы" використовувалася мислителем в його ідейній боротьбі з "формальними націоналістами" /зокрема, в полеміці з письменником І.С.Научем-Левицьким/, які проповідували "відрубність" російської та української культур, переймаючи науково-теоретичний апарат Данилевського для підтвердження своїх ізоляціоністських позицій.

Необхідно відзначити, що для більшості опонентів автора "России и Европы", за винятком М.К.Михайловського та М.Ф.Федорова, політико-публіцистичний шар праці закритий її філософсько-історичну серцевину-теорію культурно-історичних типів, що не дозволило дати їй адекватну оцінку.

Третій розділ - "В.С.Соловйов та М.М.Страхов: кульмінація полеміки навколо "России и Европы" - присвячений історико-географічній реконструкції і аналізу однієї із значних подій в ідейному житті Росії 80-90-х рр. XIX ст. Найбільш послідовним критиком філософсько-історичної концепції М.Я.Данилевського, центральною постаттю серед його опонентів був філософ-універсаліст В.С.Соловйов. Його аргументація в журнальній полеміці з М.М.Страховим в 1888-1894 рр. стала своєрідним синтезом: критичних виступів сугротивників теорії культурно-історичних типів, являючи собою найповніше і найрезультативніше їх виявлення. В свою чергу, полемічні статті Страхова можна розглядати як певну "спільну відповідь" прихильників концепції Данилевського, що втілила в собі основні ідейні орієнтири "слов'янофільського табору" кінця XIX ст.

В даному розділі розглядається еволюція позиції Соловйова від-

носно теорії культурно-історичних типів, а також, на основі аналізу його листування, складні передумови та обставини полеміки.

В своїй критиці теорії культурно-історичних типів філософ-універсаліст виходив з двох нероздільних для нього посилок: богословсько-етичної /"христианской и гуманитарной"/ та конкретно-наукової, визначаючи у відповідності до них основні напрямки своїх критичних виступів. "Главный грех" концепції Данилевського Соловйов вбачав у тому, що вона "основана на мнимой величине" – культурно-історичному типі¹⁴. На противагу тезі про замкнутий характер розвитку національних та цивілізаційних спільнот філософ вказував на спроби об'єднання історичного людства від часів античної давнини, на універсальний характер науки та трьох світових релігій. Його критична аргументація, що торкалася ряду наукових недосконалостей доктрини автора "России и Европы" /невідповідність класифікації культурно-історичних типів, яка була здійснена Данилевським, принципу лінгвістичної спорідненості, окремі фактичні огріхи/ допомагає усвідомити неминучу штучність усякої глобальної філософсько-історичної системи, навіть такої, що базується на методі природничих наук та позитивістському "смирению перед фактами". Предметом різкої і не зовсім обгрунтованої критики Соловйова став також висновок Данилевського про позаєвропейську культуру та соціально-економічну самотність російсько-слов'янської цивілізації. Вивчаючи відповідні статті філософа, які з значній частині склали другий випуск збірника "Национальный вопрос в России" /1891/, в їх хронологічній послідовності, можна простежити, як його все більше охоплював азарт друкованого спору, внаслідок чого безпосередній предмет полеміки із Страховим поступово відходив на другий план, поступаючи місцем його власній полемічній конструкції – гіперболізованому образу "агресивного націоналізму", який мав лише далеку подібність до реального змісту "России и Европы". Відзначена обставина особливо яскраво виявилася в оцінці Соловйовим моральної сторони концепції Данилевського: від виявлення "макіаве лістської" тенденції, яка є об'єктивно присутньою в ній, до запальних звинувачень в "безнравственности" и "проповеди насилия и обмана". Як ефективний, але мало оправданий полемічний засіб, слід розглядати і його висновок про повне запозичення теорії культурно-історичних типів у німецького історика Г.Роккєрта, що був достатньо переконливо опсоре-

¹⁴ Соловйов В.С. Соч.: В 2 т. М., 1989. Т.1. С.532.

ний Страховим. Разом з тим, незважаючи на певну неадекватність і схематизм оцінки Соловйовим вчення Данилевського з богословсько-етичної точки зору, відповідна аргументація філософа продовжує залишатися взірцем ідейної боротьби з культурно безплідним "племінним націоналізмом".

Основний зміст полемічних статей М.М.Страхова становить розгляд та заперечення конкретних положень опонента, в тому числі, захист автором "России и Европы" від звинувачень у політичній і національній тенденційності та в моральному релятивізмі, "макіавеїзмі". Надзвичайно висока оцінка етичної сторони вчення Данилевського, що міститься в них, так само є далекою від об'єктивного підходу, як і зовсяті інвективи Соловйова. Найбільш сильними позиціями Страхова в полеміці навколо "России и Европы" були послідовне обґрунтування значення категорії "особливості" в соціальному пізнанні, ствердження онтологічної та гносеологічної سموцінності дискретних одиниць історичного процесу, а також протест проти будь-якого "культурного імперіалізму".

У виступах обох опонентів знайшла відбиття найбільш істотна аргументація *pro* і *contra* прикличних теорій історичного процесу та цивілізаційного підходу до історії, яка набула особливої актуальності у філософській і науковій думці ХХ ст.

У четвертому розділі - "Оцінка теорії культурно-історичних типів діячами вітчизняної історичної науки кінця ХІХ-початку ХХ ст." - з урахуванням відповідної історіографічної ситуації аналізуються позиції російських істориків відносно філософсько-історичної концепції Данилевського та "натуралістичної" методології, що використовувалася ним.

Прихильність до теорії культурно-історичних типів декларував лише відомий вчений, учасник панславистського руху, К.М.Вястужев-Рімін у "Введенні" до своєї головної праці "Русская история" /С.-Петербург, 1872. Т.І/ та в апологетичній статті в журналі "Русский вестник" /1888, № 5/, однак наводив на її підтримку лише традиційку слов'янофільську аргументацію.

Предметом критичної уваги М.І.Кареева, який брав участь в полеміці 1888-1894 рр. стало "чисто научное содержание" "России и Европы". Ця обставина обумовила як об'єктивність його оцінок та висновків, що була відзначена навіть послідовниками Данилевського, так і певну неповноту здійсненого ним аналізу. Критикуючи наукові недосконалості та "абсолютний", метафізичний, характер філософсько-істо-

ричної системи автора "России и Европы", Кареев протиставляв їй іншу схему історичного процесу, яка базується на тезах про його "непланованість" та пріоритетність пізнання універсальних, а не тільки цивілізаційних чи національних закономірностей суспільного розвитку. Історик розглядав дану схему як результат необхідного синтезу гегельянської лінійної філософії історії і теорії культурно-історичних типів, позбавлених їх метафізичних односторонностей¹⁵.

П.М.Мілюков, виступавши від імені "прикладної соціології" кінця XIX ст., оцінював "природну систему" історії з точки зору настанів соціального еволюціонізму і соціологічного редукціонізму, а також ліберально-західницьких ідеологем¹⁶. Він уперше сформулював деякі принципово важливі проблеми, які відносяться до структури та генезису концепції Данилевського: питання про взаємне співвідношення та внутрішню ієрархію її "складових частин" /історіософської та геополітичної/, методологія створення ключового поняття "культурно-історичний тип", та запропонував вичерпні варіанти їх вирішення. Водночас певна ідеологічна тенденційність його позиції виявилася в спрощеній трактовці генезису філософсько-історичних конструкцій Данилевського та Леонтьєва як безпосереднього результату "розложения славянофильства", в недооцінці їх оригінальності та наукового значення.

Відношення до теорії культурно-історичних типів історика церкви Є.Є.Голубинського, який внаслідок невідомих причин не взяв участі в полеміці, знайшло відображення в зібраних ним матеріалах /"Тетрадь о славянофильстве"/, датованих початком 1891 р., котрі були виявлені в РДІА у фондї Є.Є.Голубинського /Фонд 1628, оп.1, спр.306/. Свій критичний виступ проти історіософської доктрини Данилевського він збирався присвятити спростуванню його панславістської геополітичної конструкції, а також захисту постулата про єдність загальнолюдської цивілізації при одночасному запереченні "народних или племенных" цивілізацій. Розглянута система доказів дозволяє реконструювати суспільно-політичні та філософсько-історичні погляди Є.Є.Голубинського - переконаного прихильника ідеї спільності російського та "європейського" шляхів історичного розвитку, який виважено оцінював сучасні йому міжнародні реалії, і, в той же час, - епігона вельми примітив-

¹⁵ Кареев Н.И. Теория культурно-исторических типов // Русская мысль. 1889. № 9. С.14.

¹⁶ Милуков П.Н. Разложение славянофильства за Данилевский, Леонтьев, Вл.Соловьев // Вопросы философии и психологии. 1893. № 5.

ної раціоналістичної філософії зразку XVIII ст.

Слід відзначити, що теорія культурно-історичних типів знайшла своє конкретне, методологічно обґрунтоване відбиття в професійній історичній науці XX ст.

У висновках підведені основні підсумки дослідження. Історіографічна реконструкція процесу сприйняття концепції М.Я.Данилевського сучасною йому громадськістю дає можливість стверджувати:

- перший період зазначеного процесу сприйняття, який охоплює 1869-1888 рр. і включає в себе хронологічний відривок від журнальної публікації "России и Европы" до її другого видання та початку полеміки між В.С.Соловйовим та М.М.Страховим, характеризується відсутністю значного суспільного інтересу до ідей Данилевського /тираж 1871 р. не був розкуплений протягом сім днів/ і в цілому негативною реакцією на них у пресі;
- автори статей і рецензій, що супроводжували публікації 1869 і 1871 рр., належали, головним чином, до ліберально-західницького і ліворадикального напрямків та розглядали "Россию и Европу" порш за все як "політико-полемічний" трактат, зосереджуючи свою критичну увагу на панславістських поглядах мислителя та його ідеологічній належності до "слов'янофільського табору";
- водночас в цей період з'являються окремі праці, які містили розгляд та характеристику філософського-історичного шару вчення Данилевського. Вони виходили як від його послідовників /М.М.Страхов/, так і від ідейних супротивників /М.К.Михайловський/;
- другий період у сприйнятті концепції Данилевського охоплює 1888-1896 рр. і відзначений достатньо широкою, але негнривкою популярністю "России и Европы", яка прийшла до неї після смерті автора /1885 р./ та була зумовлена рядом об'єктивних і суб'єктивних обставин, ця популярність виявилася в безперечному успіху трьох її видань /1888, 1889 і 1895 рр./ та в запальній журнальній полеміці, останній сплеск якої припадає на 1894 р.;
- результатом даної полеміки стало створення широкого політичного поля, внаслідок чого в центрі ідейного протистояння опинилися критичні праці її головних учасників /В.С.Соловйова та М.М.Страхова/, які в значній мірі відсунули на другий план безпосередній зміст "России и Европы";

Починаючи приблизно з 1896 р. вчення М.Я.Данилевського поступово втрачає своє суспільну значимість. В цілому російське суспільст-

во, яке вступало у добу національної та соціальної катастрофи, виявилось несприйнятливим до його геополітичних і культурфілософських ідей. Останні набули "другого дихання" та стійкої популярності у філософській та науковій думці Західної Європи та США в період після першої світової війни в зв'язку з сенсаційним успіхом праці О.Шпенглера "Присмерк Європи" /1918-1922/, чия історіософія сприяла актуалізації теоретичної спадщини автора "России и Европы", яка в значній мірі стала основою цивілізаційних теорій історичного розвитку, поширених у ХХ ст. /А.Тойнбі, П.Сорокін, В.Шубарт та ін./.

Основні положення дисертації знайшли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Имперское сознание и русская национальная идея // Национальная психология и проблемы ее исследования. Тезисы докладов и выступлений на региональной научно-теоретической конференции. Днепропетровск: ДГИ, 1991. С.93-95. /0,1 др.арк./ в співавторстві з Б.А.Черновим.
2. Философско-историческая концепция Н.Я.Данилевского в критической оценке В.С.Соловьева // История общественной мысли России и Украины ХУШ-начала ХХ в. Межвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. С.74-90. /0,9 др.арк./
3. Особенности и значение исследования полемики в историографии общественной мысли // История науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Пороги, 1994. С.72-73. /0,06 др.арк./
4. М.Я.Данилевський і К.М.Леонтьєв: проблема ідейних взаємовідносин // Вісник кафедр суспільно-гуманітарних наук. Бердянськ, 1994. С.111-119. /0,3 др.арк./

РУДНЕВ М.А. Философско-историческая концепция Н.Я.Данилевского в оценках современников.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 - Историография, источниковедение и методы исторического исследования, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1994.

Защита рукописи, которая содержит историографическую реконструкцию и анализ процесса восприятия русским обществом последней трети XIX в. философско-исторической концепции Н.Я.Данилевского /1822-1885/, отраженной в трактате "Россия и Европа" /1869/. Установлено, что указанная концепция вызвала широкий идейный резонанс, проявившийся в формах открытой печальной полемики, участие в которой приняли представители различных направлений общественной и научной мысли. Восстановлен ход данной полемики и позиции ее участников /В.С.Соловьева, Н.Н.Страхова, К.Н.Леонтьева, Н.И.Кареева и др./.

RUDNEV M.A. The philosophical and historical conception of N.Ya.Danilevskii in the appraisals of the contemporaries.

Dissertation for receiving the candidate's of historical sciences degree in speciality 07.00.09- Historiography, study of historical sources and the methods of historical investigation, Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1994.

The author of the present dissertation is defending manuscript which contains historiographical reconstruction and analysis of the perception's process of N.Ya.Danilevskii's /1822-1885/ philosophical and historical conception reflected in the treatise "Russia and Europe" /1869/ by the Russian society during the last third of the XIX th century. It was ascertained that Danilevskii's doctrine caused broad social response which manifested itself in the form of the public magazine polemics. In this polemics the representatives of the various trends of social and scientific thought took part. A course of the polemics and positions of its participants (V.S.Solov'ev, N.G.Strakhov, K.N.Leont'ev, N.I.Kareyev and others) was reconstructed.

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

Історія суспільної думки, історіографія, філософсько-історична концепція, полеміка.

ИЗДАНИЕ И. А. ГИЛЬДИН. Историко-этнографический очерк о...

... в области этнографии и исторической географии. В работе рассматриваются вопросы происхождения и развития этнографических исследований в России. Автор анализирует труды русских ученых, начиная с XVIII века, и показывает, как постепенно расширялся круг интересов этнографов. Особое внимание уделяется работам Г. П. Ровинского, который заложил основы научной этнографии в России. Автор также рассматривает влияние западноевропейской этнографии на русскую науку. В заключение подчеркивается значение этнографии для понимания истории и культуры народов.

И. А. Гильдин. Историко-этнографический очерк о развитии этнографии в России. В работе рассматриваются вопросы происхождения и развития этнографических исследований в России. Автор анализирует труды русских ученых, начиная с XVIII века, и показывает, как постепенно расширялся круг интересов этнографов. Особое внимание уделяется работам Г. П. Ровинского, который заложил основы научной этнографии в России. Автор также рассматривает влияние западноевропейской этнографии на русскую науку. В заключение подчеркивается значение этнографии для понимания истории и культуры народов.

И. А. Гильдин. Историко-этнографический очерк о развитии этнографии в России. В работе рассматриваются вопросы происхождения и развития этнографических исследований в России. Автор анализирует труды русских ученых, начиная с XVIII века, и показывает, как постепенно расширялся круг интересов этнографов. Особое внимание уделяется работам Г. П. Ровинского, который заложил основы научной этнографии в России. Автор также рассматривает влияние западноевропейской этнографии на русскую науку. В заключение подчеркивается значение этнографии для понимания истории и культуры народов.

ИЗДАНИЕ И. А. ГИЛЬДИН

Историко-этнографический очерк о развитии этнографии в России. И. А. Гильдин.

[Handwritten signature]

AB 31.624